

Predrag Finci

30 Newlands Place, Barnet, EN5 2SX, UK
predrag.finci@gmail.com

Korisna besmrtnost duše

Sažetak

Immanuel Kant diskutira problem duše u svim trima svojim Kritikama na različit način. U Kritici čistog uma Kant ukazuje na ograničenja duše u spoznavanju subjekta. U Kritici praktičnog uma ideja duše od pomoći je u reguliranju moralnih pitanja, dok u Kritici moći suđenja Kant shvaća dušu kao stvaralačku sposobnost i moć subjekta, koja je dobra ako je korištena s mjerom. Težište je ovog rada na Kantovu razumijevanju »besmrtnosti duše« u njegovoj drugoj Kritici kao nužne pripomoći u štovanju moralnog zakona.

Ključne riječi

Immanuel Kant, duša, praktički um, moralnost, reguliranje

1.

Slavili smo u godini 2024. tristo godina od Kantova rođenja. Slavili, organizirali skupove, pisali tekstove, objavljivali zbornike, i novih knjiga je bilo. Nije odmah, za Kantova života, bilo tako. Kada je nakon mnogo godina strpljiva pisanja izašla njegova *Kritika čistog uma* »učena javnost« je ovo epohalno djelo »dugo vremena častila šutnjom«,¹ nisu djelo odmah shvatili, čak ga kritizirali i pogrešno tumačili, ali je Kantov ugled brzo rastao i njegovo filozofiranje s vremenom postalo neka vrsta prolegomene ili nužnog polazišta za svako buduće filozofiranje, korak bez kojeg filozofsko putovanje više ne može biti uspješno započeto. Zato, rekao bih, nije pretjerana tvrdnja koju Anthony Clifford Grayling iskazuje u svojoj vrlo čitanoj *Povijesti filozofije*: tri su filozofa kroz povijest, a i danas, neosporna – dvojica iz antike, Platon i Aristotel, a nakon njih samo još jedan: Immanuel Kant.² Epohalnost jednog filozofiranja očituje se u njegovu otvaranju novog uvida u sve što podrazumijevamo pod pojmom »svijet«, pa s tim filozofskim uvidom nanovo razumijevamo i shvaćamo taj svijet. Kant je analizirao izvor filozofiranja i omeđio polje mišljenja. U tome nam je ovaj epohalni filozof ukazao na prirodu našeg znanja, na njegove granice, pomogao nam svojim uvidima da nadmašimo i vlastita ograničenja, a svojim »kopernikanskim obratom« proširio naše spoznaje i istodobno ukazao, kako to uvijek s velikim otkrićima biva, i na neznanje koje je prije toga carevalo.³ Bavio se Kant i problemom duše, o čemu će u ovoj bilješci biti riječi.

1

Immanuel Kant, *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, KruZak, Zagreb 2019., str. 299.

from the West and Beyond, Penguin Books, London 2020., str. 256.

2

Usp. Anthony Clifford Grayling, *The History of Philosophy. Three Millennia of Thought*

3

Kant svojim »kopernikanskim obratom« u poslu spoznavanja daje prednost svijesti nad osjetilnim, pa zato mišljenje, koje jest sinteza

2.

Immanuel Kanta pisao je o mnogim fenomenima. I o problemu duše, o kojoj govori uvijek, kako je njemu dolikovalo, odmjereno, bez pretjerivanja i »pjesničkog zanos«, ali na različite načine. U *Kritici čistog uma* dokazuje nepostojanost duše i njezinu pripomoć u refleksiji, u *Kritici praktičnog uma* afirmira je kao korisnu u poslovima morala, dok u *Kritici moći suđenja* u sveukupne moći duše ubraja moć spoznavanja (prirode), osjećaj ugone i neugode (potaknut umjetnošću) i moć žudnje (usmjerene na slobodu), diskutira i o priopćavanju duševnih stanja, a kada o tome diskutira onda najviše govori o uobrazilji i razumu kao moćima duše koje sačinjavaju genijalnost, ali govori o emocionalnim stanjima, o »draži i uzbuđenju duše«⁴ i upozorava na slabosti duše i njezina nepoželjna pretjerivanja kada je ponesu nekontrolirana osjećanja. Kant u (1) *Kritici čistog uma* propituje supstancijalnost duše, pa dokazuje da ona nije iskustveni entitet (što će biti problem u kasnijim psihološkim istraživanjima i psihijatrijskim tretmanima pacijenta) te ukazuje na granice moći duše kao spoznajne moći; (2) u *Kritici praktičnog uma* duša je od koristi regulativnom moralnom načelu, a premda Kant to ne kaže, vjerojatno i u shvaćanju svrsishodnosti svake djelatnosti; (3) u *Kritici moći suđenja* duša je shvaćena kao stvaralačka, a prije svega ljudska sposobnost (moć) koja je dobra ako se drži mjere, ako svoje kazuje »u mirnoj kontemplaciji«,⁵ što je nužno pri svakom ispravnom suđenju. A baš tu, u domeni moći suđenja, u osjetilnom, iskazuje se osobni temperament, narav duše, pa baš tu, gdje je na djelu rasudna snaga, treba sačuvati mjeru i razboritost, da bi sud bio valjan i uistinu prosuđivački. Ovdje nije samo riječ o ukusu i estetičkom odnošenju prema umjetničkom djelu, nego o filozofskom stajalištu i osobnom držanju onoga koji djeluje ili prosuđuje. Što je svakako poželjno, ali nije uvijek moguće, jer često baš oni koji ponajviše osjećaju najmanje mogu vladati svojom dušom.

3.

Duša je stvar osjetilnosti, a kao duh refleksija. Misaona strogost. Ako neke osobne iskaze smatramo znakom duše autora djela, onda toga ima i u Kantovim djelima, posebno kada progovori u prvom licu jednine, pa recimo zabilježi da u svojim istraživanjima nešto »sebi uobražava«. Ako pak duša označava neku nježnost koja je pretjerivanje i popustljivost, onda Kant nije bio previše osjetljiv. Bio je poput nekog grubog časnika mišljenja, koji zna iskazati imperativ, njega se držati i od drugih to zahtijevati. A kada je u pitanju filozofijska argumentacija, onda ni prema onima koje je cijenio nije imao blagosti kada je mislio da su se ogriješili o istinu. Takva je duša velikog filozofa. Oslobođena od onoga što će u svojim fenomenološkim istraživanjima Husserl poslije označiti kao »psihologizam«. A baš takva osoba, Kant to potvrđuje, vjeruje u život duše iza smrti. Vjeruje u tom smislu što vjeruje u vječnost duše kao vječnost osjetilnosti i umnosti, vjeruje i vlastitim djelom potvrđuje značaj i vječnost umjetnosti i same filozofije.

Ako sve mora biti objašnjeno da bi bilo shvaćeno, onda duša mora biti shvaćena kao ona sama, kao unutarnje stanje subjekta, kao osobni preduvjet mišljenja. Duša tada nije shvaćena kao neporeciva i nepromjenjiva nematerijalna supstancija, nego kao jedno Ja jesam u sebi samom. Ona je, dakle, shvaćena kao unutarnje stanje subjekta.⁷ Kant je naravno u maniru prosvjetiteljske i racionalističke filozofije dokazivao da o Bogu i duši nema pouzdana znanja.

Tu je primjedbu iznio već u svojem ranom radu o švedskom znanstveniku, teologu i mistiku Emanuelu Swedenborgu, te je uvijek naglašavao da je znanje moguće samo o onome o čemu možemo imati iskustvo, pa ne možemo govoriti o duši poslije smrti. Ali, ako nešto ne možemo znati, to ne znači da u to ne možemo vjerovati. Postoji za to vrlo dobar razlog, i to razlog moralne prirode. Naime, Kantova je vjera utemeljena u umskom načelu i zasniva se

subjekta i objekta, okreće pažnju spoznaje od objekta, od onoga što spoznajemo k subjektu koji misli – dakle, od objekta k subjektu koji filozofira, jer »u stvarima spoznajemo a priori samo ono što stavljamo u njih«, a naš razum prirodi pripisuje zakone. Zato najprije moramo ispitati »kako spoznajemo«, a to znači da je subjekt izvor samog filozofiranja. Trebalo je više od dva tisućljeća da se pojavi filozof Kant, koji je objedinio i kritički promislio iskustva svojih prethodnika, ukazao na subjekt i objekt kao predmet mišljenja i oglasio značaj i moć subjekta, čime je ukazao na izvor i granice naše spoznaje i jasno pokazao da je subjekt centar i ujedno glavni problem svih naših spoznaja, naših filozofiranja i svjetonazora. Taj slavni Kantov misaoni obrat pokazuje koliko dugu nikom nije bilo jasno što je osnovni problem našeg mišljenja, dokazuje kako sporo mislimo i teško shvaćamo, čak i ono što nam je odavno trebalo biti, a sada jest – očigledno. Pa pomislim: koliko nam toga još nije jasno, koliko onoga što će jednom biti usvojena, neosporna istina još ne slutimo, kamo li razabiremo, iako je već tu, s nama, iako možda duša to još neznano već slutiti, ali još ne umije jasno artikulirati?

4

Immanuel Kant, *Kritika moći suđenja*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, Naprijed, Zagreb 1976., str. 166.

5

Ibid., str. 82.

6

Uz pojam *psihologizma* ovdje bilježim: filozofski pisac može biti opisan kao Ja koje filozofira. Govori u svoje ime. Njegova duša govori, iznosi svoje predodžbe i stajališta. Filozof pak napušta osobno, sebe, subjektivnost. Hoće i nastoji govoriti u ime same stvari, iskazati opće i objektivno, pokazati što je ideja i bit nekog fenomena. A takav je bio i Kant i Husserl. Filozof teži »filozofiji kao strogoj znanosti«. Nastoji se osloboditi svoje privatnosti, svoga Ja. Husserl je to nastojao ostvariti u svojem shvaćanju i primjenjivanju *epoché* (suzdržavanja od stava u shvaćanju biti) u prvoj fazi svoga filozofiranja – dakle, prije nego što je usvojio ideju transcendentnog Ja, kada je bio na putu objedinjenja znanstvenog uvida i filozofijske spekulacije. Heidegger je odbacio ovu Husserlovu ideju transcendentnog Ja, ali je u svojem centri-

ranju na problem Bitka svoju »fundamentalnu ontologiju« morao vratiti pitanju bića (subjekta), pa je njegova filozofija zapravo postala dovršenje filozofije subjekta, dakle korak nazad, jer se vraća od mišljenja objektivnog k subjektu i subjektivnosti, od pitanja o onome što uistinu jest k pitanju o predodžbi o onome što jest, od »objektivno postojećeg svijeta« k subjektu i njegovu svijetu.

7

S filozofskim racionalizmom pojam *duše* zamjenjuju pojmovi osjećaja, afekta i svijesti. Duša u terminologiji filozofije racionalizma dobiva psihološko značenje, značenje osjećaja (senzibilnosti), a mišljenje (refleksija i spekulacija) postaje privilegij (samo)svijesti (duha). Roger Scruton pak smatra da je problem duše u filozofiji napušten, prije svega, zato što je postao potpuno teološki pojam, ali ukazuje da pojam duše u sebi ipak objedinjuje mnoga različita značenja, pa je zato širi od pojmova kao što su *um*, *svijest*, *samosvijest* itd., a svi ovi pojmovi objedinjeni su u onome što Kant naziva transcendentnim jedinstvom apercepcija (vidi: Roger Scruton, *Modern Philosophy. An Introduction and Survey*, Pimlico, London 2004., poglavlje 16, str. 209–227). Kant je i na drugom mjestu, u svojoj *Prolegomeni* nagovijestio široki spektar onoga što »uzvišena narav ljudske duše« može obuhvatiti, od empirijskih uvida do transcendentnih ideja (usp. I. Kant, *Prolegomena*, § 60, str. 259–261). Tome bih dodao i ovo: od Platona do analitičke filozofije mislioci ukazuju na nužnost razlikovanja i definiranja filozofskih pojmova. Filozofija bliska racionalizmu razdvaja *srce* (u kojem dominira osjećaj), *razum* (koji rukovodi praktičnom djelatnošću) i *um* (koji je nosilac filozofske refleksije). Sve te ljudske sposobnosti (duhovne moći) objedinjuju se u duši, a njihova usklađenost i međusobna podrška čini subjekt duše cjelovitom, stvaralačkom osobom. U tom smislu, stari, starogrčki pojam duše ima više, obuhvatnije, punije značenje od razdjeljivanja ovih unutarnjih moći subjekta. U duši je i srce i um, i osjećaj i razbor, i imaginacija i spekulacija, utječu jedan na drugog, djeluju svaki po svome ili, u boljem slučaju, skladno. U duši se okupljaju sve moći i iskustva subjekta, ukupnost čovjekovih duhovnih sposobnosti, što potvrđuje da pod pojmom duše podrazumijevamo osobu, odnosno sve što pripada njezinu duhovnom biću.

na etičkoj teoriji u kojoj je potrebna vjera u slobodu volje, Boga i besmrtnost duše. Zato u *Kritici praktičnog uma* dokazuje da je vjera u besmrtnost duše korisna u napretku k vrlini.⁸ Kantov je odnos prema duši ovdje vrlo pragmatičan: vjera u besmrtnost duše pomaže poštovanju moralnih normi. No, kako bez iskustva nema znanja (svaka spoznaja započinje u iskustvu, a završava u umnom promišljanju), onda nema ni izvjesnog, nepobitnog znanja o besmrtnosti i duši. I osim toga, da bi bila postignuta savršena sreća i ostvarena vrlina (lat. *summum bonum*) mora biti pretpostavljen život nakon smrti i Bog koji taj život omogućuje. Premda nema dokaza o njihovu postojanju, nema ni dokaza o njihovom nepostojanju, pa iako oni nisu izvjesni, oni su mogući te kao mogući postaju dobra podrška moralnosti, odnosno moralnim zakonima. Što će reći: kada Boga i vječnog života ne bi bilo, morali bismo ih izmisliti! Radi očuvanja moralnih normi, prije svega. Ali, Kant i tu postavlja granicu: moral ipak nadasve ovisi o ljudskoj slobodnoj, autonomnoj volji, jer je ljudsko biće zakonodavac svojeg moralnog djelovanja, i zato na osnovu njegova djelovanja prosuđujemo *što jest i kakvo jest* to ljudsko biće. O njemu, a ne o nečemu izvan njega, ovisi svaka moralna norma. Ovdje je već naznačena tema ljudske odgovornosti, koja je do danas često diskutirana i neosporno značajna tema svake moguće etike i moralnog djelovanja.

4.

Kant piše o duši u svim trima svojim *Kritike*. Najprije u *Kritici čistog uma*, u komentaru o Mendelssohnovu stajalištu o problemu duše. Danas ime filozofa Mosesa Mendelssohna (1729. – 1786.) čak i učeni ljudi rijetko spominju, ponekad kao djeda kompozitora Felixa Mendelssohna, a bude spomenut i u nekoj napomeni u studijama o židovskoj filozofiji i filozofiji prosvjetiteljstva. U njegovo doba bio je vrlo ugledan, cijenjen filozof. Blizak haskali, židovskom pokretu inspiriranim prosvjetiteljstvom, zalagao se za nacionalnu emancipaciju, religijsku toleranciju i mirnu koegzistenciju među različitim vjerskim učenjima, te je tvrdio da je vjera, kao i metafizika, zasnovana na umu, Kant ga je cijenio, nazivao ga »oštroumnim filozofom«, a i Mendelssohn je podržavao Kanta svojim neospornim autoritetom u univerzitetskom napredovanju. Obojica su bili vrlo skloni prosvjetiteljstvu, pa je Mendelssohn nastojao čak uskladiti učenja *Tore*, odnosno židovstvo s filozofskim stajalištima prosvjetiteljstva. Postoje dokazi da je baš po njemu Gotthold Ephraim Lessing stvorio lik Nathana Mudrog u svojoj istoimenoj drami. Dopisivali su se Mendelssohn i Kant dugo, razmjenjivali misli o važnim filozofskim pitanjima, jednom su se i sreli. A svoje stajalište o duši Kant u *Kritici čistog uma* iznosi upravo u kritičkim opaskama o Mendelssohnovu shvaćanju duše u njegovoj knjizi *Fedon* (1767.). Ova je knjiga zasnovana na Platonovu *Fedru*, a Mendelssohn u njoj zastupa tezu o nedjeljivosti i nerazorivosti, o besmrtnosti ljudske duše. Kant je u svojoj prvoj *Kritici* i u pogledu duše htio razjasniti problem do kraja. Ukazao je da duša drži zajedno ukupnost naših mentalnih činova i stanja, dok čisti um daje ideje za transcendentalnu znanost o duši (lat. *psychologia rationalis*). Duša je objekt unutaršnjeg opažaja, a tijelo vanjskog. Kant je upozoravao da je Ja samo svijest o mišljenju, pa zato u unutrašnjem opažaju nemamo ničeg postojanog. U odjeljku pod naslovom »Opovrgavanje Mendelssohnovog dokaza za postojanost duše« Kant kaže da je ovaj filozof u svojem djelu *Fedon* pokušao dokazati permanentnost postojanja prostog bića, ali tu nema nikakvog uporišta, jer mi ni s dokazima materijalizma, ni u tvrdnjama spiritualizma ne možemo naći uporišta za tvrdnju o zasebnoj egzisten-

ciji duše.⁹ U tome je iskazana Kantova ključna tvrdnja: jedinstvo svijesti je samo jedinstvo u mišljenju, a ne nešto što objektivno postoji. Zato je problem zajednice tijela i duše problem jednog predmeta iskustva koji prestaje biti iskustven i zapravo je transcendentan.¹⁰ Stvar nije u pojavi, nego u mišljenju, što znači da je stvar onakva kako je mišljena, a ne kako nam izgleda, odnosno kako nam se pojavljuje. Kant ne prihvaća ni stajališta idealista ni empirista o problemu duše, jer je duša ono što je mišljeno, čak i kada pripada nadiskustvenom.¹¹ A s obzirom na takva Kantova stajališta, onda je i duša koja jest za ovog filozofa moguća samo kao unutarnje svojstvo subjekta. Kao to unutarnje svojstvo duša je vrsta iskustva, pa prema tome nešto postojeće i dano mišljenju, a kao mišljeno svakako konstitutivno u egzistenciji svakog subjekta.¹²

Descartesova i Leibnizova racionalna psihologija demonstrira supstancijalnost, racionalnost i osobni identitet duše. Tvrdnje da je duša supstanca, jednostavna, jedinstvena i da ima odnos prema stvarima za Kanta su paralogizmi, a ono što je zasnovano na pogrešnim pretpostavkama nije relevantno za filozofsku spekulaciju. Ne možemo ništa saznati o mogućnosti zasebne egzistencije duše. Ona zahtijeva apsolutno jedinstvo misaonog subjekta, ali nije osjetilni objekt, pa zato ne korespondira s nekim intuiciji danim objektom. Doktrina duše mora biti zasnovana na unutarnjem osjećaju i zato ne može biti dio metafizike prirodnih znanosti i običajnosti. Duša je za Kanta produkt razuma, zauzima prostor u isto vrijeme kada i tijelo te je moguća jer je tjelesna (utjelovljena), no njezin puni značaj na pomalo iznenađujući način doći će do izražaja tek u *Kritici praktičkog uma*, jer joj je tu namijenjena besmrtnost! Kant doduše kaže da o trajanju duše možemo govoriti samo za njezina života,

8

Usp. Immanuel Kant, *Kritika praktičnog uma*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, Naprijed, Zagreb 1990., str. 5, 122–123. Ovu ideju Kant nagovještava već u predgovoru drugom izdanju *Kritike čistog uma*. Ovdje treba napomenuti da ne bi bila djelotvorna moguća primjedba iz okruženja neke egzistencijalističke filozofije, prema kojoj ljudska konačnost budi svijest o nuždi dovršenja naših djela i odgovornosti prema onome što činimo, jer Kant ne govori o nekoj »nagradi poslije smrti«, »o drugom životu«, nego o nadziranju nad onim što duša čini u ovom životu. Ideja besmrtnosti duše i Boga shvaćena je u Kanta kao neka vrsta kontrolora, onakvog kakvog će u svojim istraživanjima Sigmund Freud raspoznati u super-egu.

9

I. Kant, *Kritika čistog uma*, prev. Nikola Popović, Dereta, Beograd 2003., str. 222–225.

10

Usp. *ibid.*, str. 228.

11

U svojoj studiji o Kantovoj filozofiji Gilles Deleuz kaže da Kant ukazuje na »neodređeno natčulno jedinstvo svih sposobnosti«, a upravo te sposobnosti su »ono najdublje u duši«, jer se tu priprema prelazak od spoznajnih sposobnosti na sposobnosti žudnje. Usp. Ž.

Delez [Gilles Deleuze], *Kantova kritička filozofija*, prev. Ivan Milenković, Fedon, Beograd 2015., str. 36. i 74–75.

12

Kant u *Prolegomeni* ponovno postavlja pitanje o tome je li duša supstancija i zapravo izjednačava Ja (Sebstvo, njem. *Selbst*) i dušu: »To misleće 'ja' [tj. *duša*, op. a.] može se i nazivati supstancijom kao posljednji subjekt mišljenja koji se više ne može predočiti kao predikat neke druge stvari, ipak taj pojam ostaje potpuno prazan i bez ikakvih posljedica, ako se o njemu ne može dokazati ustrajnost kao ono što pojam supstancije čini plodnim u iskustvu.« Kako je »subjektivni uvjet svega našeg iskustva život« o trajnosti duše može se zaključiti samo u životu. Stvarnost duše je stvar unutarnjeg osjetila, a ona sama je »uvijek ideja čiji predmet nikada ne može biti adekvatno dan u iskustvu«. – Usp. I. Kant, *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, § 44, 47, 48, 49 i 50, str. 187 i 195, 197, 199 i 203. Sve rečeno potvrđuje da je duša za Kanta nešto subjektivno, svakako stvar iskustva, ali ipak ne može biti adekvatno predočena, pa je uvijek stvar osobnog unutarnjeg opažaja – dakle, duša je ono što osobi pripada i onakvo je kakvo je njezino sebstvo.

dakle samo na osnovu neposrednog iskustva, ali je vjera u besmrtnost duše, dakle vjera u njezin vječni život – nužna kao pripomoć u poštovanju moralnih normi i na taj način od pomoći u ostvarenju najvišeg dobra. Ta misao počiva na uvjerenju da je vječnost i besmrtnost konačna potvrda smisla i vrijednosti svega. Ona osigurava ili poriče vrijednosti i značenja svim prolaznim pojavama. U njoj sve što jest i što je bilo dobiva svoj konačni smisao.

Kant ipak ni u ovom slučaju ne sudi bez uvida u ono što možemo iskustveno spoznati. Ne nagađa o »vječnom životu«. Budućnost ne može biti stvar iskustva. Ona je stvar slutnje i imaginacije, predmet spekulacije i poetske imaginacije, ali ne može biti predmet racionalne refleksije. Mi ne možemo znati što je »s one strane«. Otud se, kako bi rekao Hamlet, još »ni jedan vratio nije«, pa je to uvijek stvar vjerovanja, a ne znanja. Zato oni koji ne vjeruju u zagrobni život naprosto ne misle o tome, dok oni koji vjeruju nadaju se i vjeruju u izvjesnost nekog boljeg života poslije smrti. Ili, kako sâm kazivao u šali: kada bih htio opisati kako je na drugom svijetu, rekao bih da je isto, a različito. Što to znači saznat će svako kada tamo dođe. A ako ne dođe, neće. Koji sumnja, umrijet će sa svojom nevjerom; koji vjeruje, otići sa svojom vjerom. A svakom će biti ono što će biti. Ili bliže Kantovoj filozofskoj maniri: pitanje o vječnom, zagrobnom životu mogla bi biti još jedna od nerješivih antinomija, u kojoj bi teza dokazivala da je svako biće smrtno, a antiteza da ni jedno nije smrtno i svako može zauvijek postojati, u vječnosti trajati. A druga, njoj srodna antinomija dokazivala bi da svaka duša u sebi nastaje, u sebi svoje započinje i u sebi svoje sa svojim krajem okončava, a njoj suprotna teza bi dokazivala da je duša uvjetovana onim što je prije nje, pa njezin život prije njezinog nastajanja započinje, a da *u* i *sa* svojim djelima ostaje djelatna i nakon kraja osobe kojoj je pripadala. O tome je razborito reći: bit će ono što bude i kako bude, jer to ne može biti stvar iskustvene spoznaje. Naravno, i ovdje moramo imati na umu da ideja vječne duše u Kantovoj drugoj *Kritici* nije bila zalog u igri filozofske spekulacije i imaginacije, nego pripomoć u poslovima praktičnog uma. Ona je zapravo imala vrlo praktičnu funkciju i osiguravala poštovanje i provedbu moralnog zakona. A što može za čovjeka biti bolje do živjeti u nadi i djelovati najbolje što može!? I zar ljudsko biće nije tako često slabo, nesigurno, krhko i ranjivo, pa mu je tada neophodna neka vanjska potpora, neka vjera u stvarnog ili imaginarnog zaštitnika? Stoga, u pitanju je subjekt koji vjeruje, koji je sâm potvrda i dokaz svoje vjere, a ne ono u što taj subjekt vjeruje, dakle ne ono što nije stvar iskustva i ne može biti evidentirano. Na liniji prosvjetiteljskih razmišljanja bilo bi čak moguće tvrditi da je vjera bez Boga dublja nego vjera u neki nadređeni autoritet, jer vjera bez Boga znači vjeru u mogućnost humanizma i označava povjerenje u drugo ljudsko biće, njegovu slobodu (slobodnu odluku) i univerzalne ljudske vrijednosti. Takva je vjera zapravo vjera u postojanje samo.

Kant je pak vjerovao i zastupao tezu da ideje slobodne volje, Boga i vječnog života mogu pomoći u izgradnji i poštovanju moralnih normi, pa takva spoznaja daje podršku racionalnom shvaćanju subjektivne vjere i vjere subjekta. Takva je vjera varirana u različitim religijama i etičkim nazorima: vjera u Boga i vječni život može držati ljude u pokornosti, jer dobrima obećava nagradu poslije smrti, a loše plaši kaznom, završit će zbog svojih loših djela u paklu, pri čemu je i nagrada i kazna prvenstveno tjelesna, po svoj prilici zato što je mnogima bilo lakše predočiti i shvatiti što je i kakva tjelesna muka i užitak, jer su češće i očiglednije mnogima bile dio životnog iskustva. Ovdje je očito na djelu bila neka vrsta prijetnje i prisile u samom moralnom zakonu.

Nasuprot tome, Kant naglašava da moralni zakon, odnosno moralni imperativ mora dolaziti iz osobe same, a ne kao neki vanjski nalog, posebno ne kao vanjski pritisak. A u tome je od pomoći ideja vječnog, jer je u njoj utemeljena svijest o permanentnoj osobnoj odgovornosti za sve što čini život te osobe.

Zato ovdje treba naglasiti: mislioci i stvaraoci, a i sve osobe od moralnog integriteta, svoja stajališta imaju kao unutarnji imperativ. Nažalost, većina formira svoja stajališta pod uplivom vladajućih ideja i pod diktatom vanjskih okolnosti. U tome je razlika između stvaraoca i oportuniste, individue i mediokriteta, filozofa istine i populiste, autonomne ličnosti i podanika vladajuće ideologije. Prva osoba djeluje po svom unutarnjem nalogu, druga pod vanjskom prisilom.

U Kantovu djelu značajnu ulogu ima pojam slobode. Ona je osobi dana ako može biti autonomna, ako može i zna biti svoja. Autonomna je volja sama sebi zakon. Ona nije uvjetovana vanjskim pritiskom i u sebi je autonomna, slobodna volja.¹³ Kant je držao do ideje o besmrtnosti duše, jer ona pomaže moralnosti i progresu, premda uvijek trebamo imati na umu da je za Kanta moralna osoba ona koja nešto čini po svojoj »unutarnjoj obvezi«, te da je sloboda u osnovi svega što je u domeni praktične filozofije, a unutar nje i moralni zakon, koji je »osnovan na pojmovima uma«.¹⁴ Jedna u osnovi racionalistička i prosvjetiteljska ideja. Ideja koja također demonstrira filozofov otpor pijetizmu, pod čijim je nadzorom ovaj filozof rastao, a time i njegov načelni otpor značaju crkvene dogme u zasnivanju vjere, što također dokazuje Kantovu privrženost slobodi. Zbog toga je ovaj slavni filozof u životu bio izložen udarima cenzure i sumnjičavom oku vlastodržaca, kojima nikako nije bilo drago filozofovo prosvjetiteljsko stajalište i njegova tvrdnja da je nužno misliti samostalno, za sebe, a ne po nalogu nekog vanjskog autoriteta, u koji naravno spada i autoritet Dvora i dogma Hrama. Kant je u svojoj ideji o besmrtnosti duše i misli o Bogu potvrdio svoju osobnu slobodu. I u dosluhu s idejama prosvjetiteljstva i racionalizma nije htio suditi o onome o čemu ne možemo imati iskustva, a u takva pitanja spada i pitanja o Božjoj egzistenciji i zagrobnom životu, no i pored tog ograničenja vjera u njih je dobro došla, jer je takva vjera potpora moralnom zakonu i ljudskoj nadi.

U okruhu »čistog uma« duša nije od primarnog interesa, ali je od pomoći u mišljenju, u službi »praktičnog uma« korisna je i upotrebljiva u osiguravanju moralnog držanja, a svakako poželjna sposobnost u stvaralaštvu i »moći suđenja«. U Kanta um, a u Hegela duh, objedinjuje i usklađuje naše duhovne moći.¹⁵ Pitanje duše u Kanta nije presudno, ali jest stalno prisutno pitanje. I

13

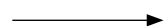
Ponekad pomislim: ako su ideje i obećanja o nekoj nagradi s one strane života samo izmišljotine i način porobljavanja naivnih, onda su oni koji su takve priče izmislili prvi trebali završiti u paklu, a svi koji su tim pričama bili prevareni u raju. Ali, ipak, možda nas od zla spasi baš strah onih koji se pribijavaju kazne na kraju njihova vremena. Ako jedino strah zaustavlja zlo, onda je taj strah dobro došao. No, nažalost, izgleda da je mnogo više bojažljivosti i skrupuloznosti u dobrima, a zli neumoljivo i odlučno, sve dok mogu, bez ikakva zazora provode svoje.

14

I. Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 128.

15

I Kant i Hegel izbjegli su zamke one filozofije racionalizma koja je u svojoj vlasti uma bila svojevrsno ograničenje ljudske duhovnosti, jer je zazirala od plahovitih osjećanja i afekata, što je primjetno u Descartesovim i Spinozinim djelima. S jedne strane, u rigidnim stavovima racionalizma bilo je srce (osjećaj), koje je sklono iracionalnom, a s druge – um i njegova racionalnost. Puno je produktivnija svaka filozofija koja zagovara pomirenost i savez srca i uma, jer takav savez vodi i osobnoj sreći i filozofskoj istini. Zalažem se i sâm

kada je problem duše u pitanju, ovaj je veliki filozof postavio parametre, koji će označiti granicu filozofskog interesa za problem duše, a i njezine vlastite granice. Duša je za Kanta naše Ja. Odnosno, Ja čini supstancu duše. Formulirana u duhu filozofije egzistencije, ova definicija bi glasila: »duša, to sam ja sâm«! Dakle, ako govorimo o tome što je za Kanta duša, onda zapravo govorimo o tome što je i kakav sve može biti subjekt. Ovo je važno napomenuti, jer je u njegovoj filozofiji subjekt centralno mjesto svakog poimanja i djelovanja. A onda i problem duše dobiva važno mjesto u Kantovu filozofiranju. Doduše, pitanje duše nakon Kanta postaje sve više psihološko, a ne filozofsko pitanje, ali kao pitanje subjekta, i kao osobno pitanje, to se pitanje vraća, jer se tiče osobe i uvjetuje egzistenciju subjekta, jer postavlja ona pitanja koja susrećemo u sve tri Kantove *Kritike*, ali i u svim temeljnim pitanjima kako ih formulira ovaj filozof, u pitanjima o znanju, djelovanju i vjeri, tj. u pitanjima »što mogu znati«, »što trebam činiti«, »čemu se smijem nadati« i posebno u pitanju »što je čovjek«, pa se tako i pitanje duše ponovno vraća u domenu metafizike i pridružuje temeljnim filozofskim pitanjima. U tim pitanjima pitamo o svemu što jest i spoznajemo da postoji »neka najviša volja koja sve ove zakone obuhvaća u sebi« i vodi k spoznaji nužnosti, koja svoje porijeklo ima »u apsolutnoj nužnosti jednog jedinstvenog prabića«,¹⁶ što nam dokazuje i uvid u vanjsko i naša unutarnja spoznaja, dakle potvrđuje i neposredno iskustvo i iskustvo spekulacije, i uvid u prirodu i uvid u moći mišljenja i uma – kako teorijskog, tako i praktičnog. Svako od ovih pitanja može biti shvaćeno kao pitanje o duši, jer je svako pitanje o subjektu pitanje misaonog subjekta, pitanje o onome što je temelj umnosti i djelatnosti subjekta, pitanja poradi kojih i nastaju sve tri Kantove *Kritike*.

Predrag Finci

Useful Immortality of the Soul

Abstract

Immanuel Kant discusses the problem of the soul in different ways in all of his Critiques. In his Critique of Pure Reason, Kant points out the limits of the soul in the subject's understanding. In Critique of Practical Reason, the concept of the soul assists in the regulation of moral issues, and in the Critique of Judgement Kant sees the soul as a creative faculty and the power of the subject which is a force for good if it is used with moderation. The emphasis of the paper is on Kant's understanding of "the immortal soul" found in the second Critique as a necessary assistance in the appreciation of the moral law.

Keywords

Immanuel Kant, soul, practical reason, mortality, regulation

za umnost srca i srce koje u svojoj osjetljivosti nasluti i razabire istinito. U umovanju o istinitom uvijek učestvuje i srce, jer istinski osjećaj odobrava i naš um. U maniri filozofije racionalizma tvrdim da moramo vjerovati u ono što smo spoznali, a spoznati ono u što vjerujemo, ali ponekad kao i mistici vjerujem da je srce (duša) najpouzdanije oruđe spoznaje, jer se usuđuje zaći i dalje otići od svakog razboritog promišljanja, koje se drži očiglednog i logičkog, pa ne razabire što je golemi svijet transcendencije, a ni sve mogućnosti zbiljskog. O sprezi uma i srca govori svaka prava

ljubav, koja naše srce ispunjava, a um tom zanosu odobrava. Takva nas ljubav čini spokojnim, ispunjenim, cjelovitim bićem. Ona je u nama potpuno i mi smo u njoj potpuno. Naravno, problem je kada srce pobijedi um, vjera spoznaju, a tijelo sebi podčini duh, ali je možda najveći problem kada razum priguši srce. Kada dušu učini ledenom, neosjetljivom za slutnju, za stvaralačku intuiciju, a i za Drugog. Kada ne shvaća Razliku. Ne treba ni govoriti gdje vodi takav »racionalizam«.

¹⁶

I. Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 403–404.